

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ
Кафедра соціально-гуманітарних дисциплін, факультет № 6

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Українська мова професійного спрямування»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

051 «Психологія» (практична психологія)

Лекція № 5 «Основи культури української мови. Критерії культури мовлення»

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
30.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
25.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
29.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

Розглянуто на засіданні кафедри соціально-гуманітарних дисциплін (протокол від 25.08.2023 р. № 9)

Розробник:

Старший викладач, кандидат філологічних наук Овчинников Михайло Олексійович

Рецензенти:

1. Доцент кафедри українознавства ХНУВС, кандидат філологічних наук, доцент Перцева Вікторія Анатоліївна.
2. Доцент кафедри української мови та мовної підготовки іноземних громадян Харківського національного університету будівництва та архітектури, кандидат філологічних наук, доцент Кучеренко Олена Федорівна.

План лекції

1. Культура мовлення в житті професійного комунікатора. Основні ознаки культури мови.
2. Словники у професійному мовленні.

Текст лекції

1. Культура мовлення в житті професійного комунікатора. Основні ознаки культури мови

Професійна мова регулює стосунки між людьми, впливає на них, виявляється в мовленні, коли виникають певні обставини. Щоб професійні мовці розуміли один одного, їх мовлення повинно бути якісним.

Низький рівень мовної культури взагалі та в професійному спілкуванні зокрема є культури фахової мови спричинений багатьма чинниками як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, серед яких основними є:

1. знання мови й мовна грамотність не усвідомлюються певною категорією суспільства як такі, що є обов'язковими для досягання високих щаблів у кар'єрі;
2. невміння відділяти явища однієї мови від іншої в умовах функціонування на одній території двох і більше мов;
3. шаблонність, несамотійність мислення і мовленнєвої діяльності (некритичне наслідування хибних “зразків”);
4. відсутність навичок користування довідковою літературою;
5. спрощений підхід до вивчення фахової мови взагалі та мови документів зокрема.

Поняття “культура мовлення” є багатозначним:

- Культура мовлення – це стан мовленнєвої культури суб'єкта мовлення, його мовленнєво-мовні здібності й особистісні властивості.

- Культура мовлення – це сукупність, система властивостей, ознак, якостей мовлення, які свідчать про його досконалість.
- Культура мовлення – це галузь лінгвістичних знань про систему комунікативних якостей мовлення.
- Культура мовлення – це здатність мовної особистості використовувати мовні засоби, оптимальні для конкретної ситуації мовлення.

Культура мови та культура мовлення

Тісний зв'язок між мовою і мовленням спричинився до того, що в процесі становлення науки про мовну культуру в українській лінгвістиці не усталився єдиний термін: паралельно вживаються два термінологічні словосполучення – “культура мови” і “культура мовлення”.

Коли йдеться про наукову дисципліну, завданням якої є удосконалення літературної мови як засобу культури, про зіставлення різних жанрів і форм висловлювань, про мовне життя суспільства і тенденції його розвитку, тобто про те, що називають об'єктивно-історичним аспектом, - тоді доцільно вживати термін “культура мови”. Але її нормативно-регулювальний аспект пов'язаний зі встановленням правил користування мовними засобами, зорієнтований на носіїв мови, мовлення яких потрібно привести у відповідність з об'єктивно існуючими нормами. У цьому випадку доречніше було б говорити про культуру мовлення. Вивчення особливостей використання мовних засобів окремими людьми чи певними суспільними групами в комунікативних цілях стосується сфери мовлення.

Отже, здатність використовувати мовні засоби, оптимальні для конкретної ситуації мовлення, і становить **культуру мовлення**. Як зазначає Н. Бабич, сама мова не може бути правильною чи неправильною, багатою чи одноманітною, логічною чи нелогічною, точною чи неточною, асонансом чи дисонансом у якомусь стильовому вияві – ту чи іншу із названих ознак може мати мовлення. Тому слід говорити про культуру мовлення: “Висока культура розмовного і писемного мовлення, добрі знання і чуття рідної мови, уміння

користуватися її виражальними засобами, її стилістичною багатоманітністю – найкраща опора, найбільш надійна підмога і найбільш надійна рекомендація для кожної людини в її суспільному житті і творчій діяльності”(Н. Бабич).

Культура мови тісно пов'язана з особливостями розвитку і функціонування мови, а також з мовною діяльністю. Мовна культура не обмежується тільки правильністю мови, вона надає можливість знаходити при спілкуванні нові мовні форми, регулює вживання мовних засобів, допомагає оволодіти нормами літературної мови.

До основних ознак (критеріїв) культури мови належать:

- багатство і різноманітність словника;
- правильність;
- змістовність;
- точність;
- логічність та послідовність;
- чистота мови;
- ясність та зрозумілість;
- виразність;
- доречність і доцільність.

1. Багатство і різноманітність мови визначається перш за все багатством її словникового складу, який зафіксований у словниках.

Людині необхідно мати достатній запас слів, щоб висловити свої думки чітко і ясно. Важливо постійно піклуватися про розширення цього запасу, намагатися використовувати багатство рідної мови, постійно працювати із словниками. М. Рильський радив:

Не бійтесь заглядати у словник:

Це пишний яр, а не сумне провалля;

Збирайте, як розумний садівник,

Достиглий овоч у Грінченка й Даля.

Тож українська мова у словниках зберігає своє багатство і для

теперішніх, і для прийдешніх поколінь.

Близько 135000 слів зафіксовано у "Словнику української мови" (в 11 томах), що виходив у 1970 – 1980 рр. Людина не може знати всі слова словника, але більшість дорослих людей розуміють близько 35000 слів, а користуються у своїй мові значно меншою частиною слів. Активний словниковий запас освіченої людини складає, за одними даними, 3500 слів, за іншими – 7000 – 9000 слів, або 11000 – 13000 слів.

Лексичне багатство мови створюється явищами багатозначності, синонімії, омонімії, антонімії, паронімії. Джерелом виразності мови є фразеологізми і прислів'я.

Під час мовлення важливо використовувати багатство і різноманітність мови, добирати те єдине слово, яке найточніше передаватиме потрібний відтінок думки.

2. Правильність мовлення – визначальна ознака культури мовлення, яка полягає у відповідності його літературним нормам, що діють у мовній системі (орфоепічним, орфографічним, лексичним, морфологічним, синтаксичним, стилістичним, пунктуаційним, словотвірним). Наприклад: *лебідь* – *лебеда* (а не *лебідя*); *знання*, *стінний* (а не *знаня*, *стіний*); *сидіти* – *сиджу* (а не *сiju* і не *сидю*); *тижневий*, *обласний* (а не *тиждневий*, *областний*) – це орфоепічна правильність. У давальному відмінку однини іменники чоловічого роду мають закінчення -ові, -еві та -у, -ю, однак перевагу слід надавати першим, особливо якщо ці іменники є назвами осіб за фахом чи родом діяльності: *директорові*, *товаришеві*.

3. Змістовність передбачає глибоке усвідомлення теми й думки висловлювання, різнобічне та повне розкриття теми, уникнення зайвого. Змістовність тісно пов'язана з такою ознакою, як **лаконічність** («Говоріть так, щоб словам було тісно а думкам просторо»).

4. Точність мовлення – це таке мовлення, в якому слова повністю відповідають своїм значенням і смислу висловленої думки. Точність професійної мови залежить не від кількості використаних слів, а від їх

доступності, недвозначності. Точність мови найчастіше пов'язується з точністю слововживання, правильним вживанням багатозначних слів, синонімів, антонімів, омонімів, паронімів. Для точного вживання слова важлива сфера його вживання, емоційна забарвленість, стилістична характеристика, граматична оформленість.

Наприклад: прикметники *громадський* – *громадянський*. Громадський – належний громаді; громадянський – властивий свідомому громадянину. Більше можливостей для вираження точності мовлення мають багатозначні слова, терміни, синоніми, омоніми, пароніми. Точність наукового мовлення тісно пов'язана з точністю вживання термінів. Термін – слово або словосполучення, що називає явища, предмета спеціальних галузей людських знань.

Отже, точність мовлення вимагає повної співвідносності слів з реальною дійсністю.

5. Логічність мовлення має багато спільного з точністю. Щоб виклад думок був логічним треба зберігати внутрішню закономірність, послідовність та вмотивованість. Основні причини логічних помилок: 1) тавтологія (моя автобіографія, висловити свою думку, захисний імунітет); 2) поєднання логічно несумісних слів (страшно красивий, убивчо щедрий); 3) порушення порядку слів у реченні (з розтопленої штучної смоли одержують нитки); 4) вживання пасивних конструкцій, до складу яких входять дієслова на *-ся*, замість активних (Президент обирається народом – правильно: Народ обирає президента); 5) помилкове поєднання таких зв'язок, як *становить* і *являє собою* (неправильно: *становить собою*).

6. Чистота мови – це відсутність в ній зайвих слів, діалектизмів (*швендяти, горлати*), лайливих слів, жаргонізмів, слів-паразитів (*ну, значить, взагалі*). Звичайно, в мові зайвих слів не буває, такими вони стають при недоречному їх вживанні. Зайві слова не несуть ніякого змістового навантаження, не володіють інформативністю, відвертаючи увагу від змісту тексту. З'являються вони під час хвилювання при публічному виступі як

невміння добирати потрібні слова для усного або писемного оформлення думки, як бідність індивідуального словника.

7. Ясність та зрозумілість мовлення залежить від правильного використання лексичного складу мови, термінів, слів іншомовного походження, від правильного тлумачення значення слова. Застосування кожного слова в тексті повинне бути обов'язково мотивованим. Немотивований добір слова часто є результатом квапливості, намагання похапцем укласти документ, не завдаючи собі зайвого клопоту пошуками потрібного слова.

8. Виразність мовлення найбільше залежить від особи мовця, його ерудиції. Вона досягається виокремленням найважливіших місць свого висловлювання. З цією метою треба застосовувати виражальні засоби звукового мовлення: логічний наголос, паузи, дикцію, інтонацію. Виразності сприяють метафори, епітети, порівняння.

9. Доречність мовлення – це ознака, яка організує точність, логічність, чистоту, вимагає такого добору мовних засобів, що відповідають меті й умовам спілкування. Доречне мовлення обов'язково вимагає врахування ситуації, складу мовців, форм (усної чи писемної) мови. Уміння вибирати найбільш доречну форму спілкування залежить від стосунків людей і мовленнєвої практики. Доречність буває ситуаційна (ситуація спілкування), контекстуальна (єдність змісту і форми висловлювання), стильова.

Усі названі комунікативні ознаки культури мовлення тісно пов'язані між собою і засвоювати їх треба в цілому.

2. Словники у професійному мовленні

Все багатство української мови зафіксоване в словниках. Мовознавча наука, яка займається теорією і практикою укладання словників, називається лексикографією.

Розрізняють два типи словників – енциклопедичні і лінгвістичні. Між ними існують докорінні відмінності щодо реєстру слів і їх ознак, за якими вони характеризуються.

В енциклопедичному словнику описуються не слова, а наводяться відомості про позначувані ними предмети і явища – наукові поняття, біографічні довідки про окремих осіб, відомості про населені пункти, країни, різні події тощо. До реєстру цих словників входять іменники та іменникові словосполучення, тобто одиниці з функцією предметних номінацій.

Енциклопедичні словники використовують як довідкові видання різного обсягу і фахового призначення.

До найбільших за обсягом належить 17-томна Українська Радянська Енциклопедія (1959-1965). Праця містить значну не власне українознавчу інформацію. Протягом 1974-1985 рр. вийшло українською і російською мовами друге 20-томне видання згаданої енциклопедії. Останнім часом вийшов Універсальний словник-енциклопедія (1999), який увібрав усе найкраще, що можуть запропонувати сучасні наука та культура.

Важливу роль виконують галузеві енциклопедичні словники, присвячені висвітленню знань, пов'язаних з конкретними науковими сферами. Вони створюються у формі фахових енциклопедій, словників, довідників тощо.

Для вас найважливішим виданням є “Великий енциклопедичний юридичний словник”, виданий НАН України та Інститутом держави і права ім. В. М. Корецького в 2007 році.

У лінгвістичних словниках наводиться інформація про слова. Вона охоплює такі аспекти, як тлумачення прямих і переносних значень, з'ясування семантичних відношень між словами, відомості про написання, вимову або походження тощо. Сучасна українська лексикографія представлена двома основними типами лінгвістичних словників – двомовними і одномовними.

Двомовні поділяються на українсько-іншомовні та іншомовно-українські. Найповнішими є 6-томний „Українсько-російський словник”, тритомний „Русско-украинский словарь”.

Основним типом лінгвістичних словників є різноаспектні *одномовні*, які поділяються на: тлумачні, орфографічні, етимологічні, історичні, словники іншомовних слів, фразеологічні, термінологічні, діалектні, мови

окремих письменників, словники окремих лексичних груп (синонімів, антонімів, паронімів, омонімів), словотвірні тощо.

Тлумачні словники. Їх призначення – опис значень слів, що входять до лексичного фонду мови. До обов’язкових умов тлумачення слів належить використання ілюстративного матеріалу. У тлумачному словнику слова розташовуються за алфавітом. Кожна стаття має таку структуру: граматичну інформацію, семантичну інформацію про пряме і переносне значення, відомості про образне вживання описуваного слова, ілюстративний матеріал – цитати з творів письменників, усної народної творчості. Найповнішим є 11-томний Словник української мови (1970-1980).

Серед фахових слід назвати Словник юридичних термінів (російсько-український) (уклад.: Ф. Андерш, В. Винник, А. Красницька, А. Полешко, О. Юрчук) 1994 року; Новий російсько-український словник-довідник юридичної, банківської, фінансової, бухгалтерської та економічної сфери (С. Я. Єрмоленко, В. І. Єрмоленко, К. В. Ленець, Л. О. Пустовіт) 1998 року; Словник термінів і понять, що вживаються у чинних нормативно-правових актах України (відп. ред. Сіренко В. Ф., Станік С. Р.) 1999 року; Словник законодавчих термінів (ред. Н. Стрілець) 2000 року; Словничок юридичних термінів (уклад. В. П. Марчук) 2003 року; словник В. Г. Гончаренко, П. П. Андрушко, Т. П. Базової, Н. В. Безсмертної та Я. І. Безуглої “Юридичні терміни. Тлумачний словник”, виданий у 2004 році, а також Українсько-польський, польсько-український термінологічний словник: Право. Фінанси. Економіка. Торгівля (уклад. І. С. Яценко), виданий теж у 2004 році тощо.

Орфографічні словники. У них наводяться відомості про правильне написання слів відповідно до чинних орфографічних норм. Розташовані в алфавітному порядку, слова подаються в початкових формах: іменники – в називному відмінку одними, прикметники – у формі чоловічого роду однини, дієслова – в неозначеній формі, числівники – в називному відмінку. До реєстру орфографічних словників вводяться також власні назви – імена та по батькові

людей, назви міст, установ, країн тощо, що дає інформацію про вживання великої літери. Крім того є інформація про написання слів окремо і через дефіс тощо.

Етимологічні словники. У них подаються основні відомості про походження і генетичні зв'язки слів. Напр., „Етимологічний словник української мови” у 7 томах за ред. О. С. Мельничука. Одна з особливостей таких словників – широке залучення історичної та діалектної лексики, яка часто містить важливу етимологічну інформацію.

Історичні словники. У них за основу береться діяхронічний принцип добору і аналізу лексичного матеріалу. Реєстр укладається на базі пам'яток писемності відповідних історичних періодів мови. Першим був „Історичний словник українського язика” за ред. Є. Тимченка (1930-1932). В історичних словниках з максимальною точністю відтворюються особливості правопису тих джерел, з яких добирається реєстр та ілюстративний матеріал. Історичні словники дають змогу простежити розвиток семантики слів, визначити періоди їх активного і пасивного вживання або ж повну втрату ними актуальності.

Інші типи словників. До лінгвістичних належать словники синонімів, антонімів і омонімів. Їх призначення полягає у відображенні відповідних різновидів семантичних відношень між словами.